

YESEVÎ HİKMETLERİNİN METİN VE BAĞLAM ÖZELLİKLERİ AÇISINDAN ALEVÎ-BEKTAŞÎ NEFESLERİNE ETKİSİ ÜZERİNE

Upon the Effect of the Yesevî “Hikmet”s on the Alevi-Bektashi “Nefes” in
Terms of Text and Context Features

Doç. Dr. Halil İbrahim ŞAHİN*

ÖZ

Ahmet Yesevî, özellikle göçer halde ve sözlü kültürün hâkimiyetinde yaşayan Türk boylarına İslamiyet'i anlatması ve dini-tasavvufî Türk edebiyatının temellerini atmaya öne çıkan bir şahsiyettir. Din ve tasavvuf kaynaklı olarak sistemli hale getirdiği fikirlerini “hikmet” adını verdiği şiirlerle dile getiren Ahmet Yesevî, Orta Asya Türk kültüründe “hikmet” söyleme geleneğini oluşturmuştur. Bölgede günümüz Kazak, Kırgız, Özbek ve Türkmen boylarından bazılarında Yesevî'ye ait “hikmetler” geleneksel bir şekilde söylenmekte ve aktarılmaktadır. Orta Asya Türkleri arasında oldukça etkin bir rol üstlenmiş olan Yesevî'nin, Anadolu Türkleri ve kültürü üzerinde etkili olduğu bilinmektedir. Batıya hareket eden Türk boylarıyla birlikte Anadolu'ya taşınan Yesevîlik, bu bölgede varlığını farklı zümrelerde devam ettirmiştir. Bu bakımdan Anadolu'da ortaya çıkan tarihatların inanç ve ayin yapısına yakından bakıldığında önemli bir kısmının Yesevîlik tesiriyle oluştuğu görülmüştür. Orta Asya'da Yesevî dervişlerinin söylediği ve aktardığı “hikmetler” Anadolu ve daha sonra Balkanlarda yayılma imkânı bulan din ve tasavvuf konulu şiirlerin oluşumuna kaynaklık etmiştir. Kısacası Ahmet Yesevî, hem fikri hem de edebi boyutuyla Anadolu'daki tasavvuf kültürünün oluşumunda etkin bir rol oynamıştır. Bu makale, Yesevîlik etkisiyle oluşmuş ya da Yesevîlik unsurlarını güçlü bir şekilde yaşatan Bektaşîlikteki “nefes” adı verilen şiirlerin oluşumunda Yesevî hikmetlerinin rolünü araştırmaktadır. Diğer bir ifade ile makale, Yesevî dervişlerinin “hikmet” olarak adlandırdığı şiirlerin Bektaşî nefeslerinin oluşumuna hangi açılardan etki ettiğini ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Hikmet ve nefes geleneklerinin mukayeseli bir şekilde incelendiği makalede mevcut bilgiler ışığında hikmet ve nefeslerin bağlam ve metin özellikleri üzerine tespit ve değerlendirmeler yapılmıştır. Yapılan inceleme sonunda icracı ve icra ortamı gibi bağlam özellikleriyle hikmetlerin nefesler üzerinde etkili olduğu görüldüğü gibi, nefeslerin metin boyutuyla da Yesevî hikmetlerinin tesiri altında olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Ahmet Yesevî, Hikmet, Bektaşîlik, nefes.

ABSTRACT

Ahmet Yesevî is prominent figure especially with his efforts to teach Islam to the Turkish tribes who were nomads and under the thumb of oral culture, and laying the foundations of Sufi Literature. Ahmet Yesevî who expressed his systematized religious and sufistic feelings with the help of the poems which he called “Hikmet” created a tradition of singing Hikmet in Central Asian Turkish Culture. In some of the Kazakh, Kyrgyz, Uzbek and Turkmen tribes in this region, Hikmets that belong to Yesevî are still being sung and conveyed traditionally. It is believed that Ahmet Yesevî who played quite efficient role among the Central Asian Turks was also influential on Anatolian Turks and their culture. Moving to Anatolia with the Turkish tribes who immigrated towards the West, Yesevî continued his existence in different groups in this region. In respect to this, when we take a closer look at the religious ceremonies and beliefs of the Sects which showed up in Anatolia, we can see they came into existence with the effects of Yesevî philosophy. The Hikmets which were sung and conveyed by Yesevî Dervishes in the Central Asia formed a basis for the religious and sufistic poems later that found a chance to spread into Anatolia and the Balkans. To be brief, Ahmet Yesevî played an effective role in the emergence of the Sufi culture in Anatolia with its intellectual and literary aspects. This article investigates the role of the Yesevî Hikmets in the formation of poems called “Nefes” in Bektashism which were formed under the effect of Yesevî philosophy or carried the components of this philosophy. In other words, this article aims to reveal from which aspects the poems, which Yesevî Dervishes called “Hikmet”, effected “the Nefes poems of Bektashi”. In the article, the findings and assessments on the text and context properties of the Hikmet and Nefes poems have been brought out in the light of available information by comparing the Hikmet and Nefes traditions. At the end of the investigations, it has been determined that the Hikmets have effects on the Nefes poems in terms of the features of their performer and performing setting; moreover, the Nefes poems are under the influence of the Hikmets with regards to text properties.

Key Words

Ahmet Yesevî, Hikmet, Bektashism, Nefes.

* Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Balıkesir/Türkiye, hsahin@balikesir.edu.tr

Giriş

Ahmet Yesevî'nin Türkistan bölgesinde oluşturduğu fikrî ve edebî yapının Anadolu'da başta Bektaşîler olmak üzere çeşitli zümrelere ve bunların edebiyatına tesir ettiğini öne süren çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmaların bir kısmı Ahmet Yesevî'nin Hacı Bektaş Veli ile doğrudan alakasının olduğunu, dolayısıyla Yesevîlik ile Alevilik-Bektaşîlik arasında sıkı bir ilişkinin bulunduğunu öne sürerken bazı araştırmalar ise Yesevîliğin Alevilik-Bektaşîlik gibi heteredoks akımlarla herhangi bir bağının olmadığını ileri sürmüştür (Köprülü 1981: 48-54, Mélékof 2009: 163). Yakından bakıldığında, birbiriyile çelişen bu görüşlerin ortaya çıkmasında araştırmacıların kendi Yesevî ve Yesevîlik bilgisini oluşturma gayretlerinin etkili olduğu görülür. Ahmet Yesevî dönemini ve Yesevîliğin özellikle Anadolu'daki etkilerini aydınlatmaya yarayacak kaynakların eksikliği, kanıtlanması güç yorumların ortaya çıkmasına, dolayısıyla aslında olmayan bir Yesevî imajının oluşturulmasına zemin hazırlamıştır. Oysa Ahmet Yesevî tasavvufî Türk edebiyatının temellerini atarak sadece Orta Asya'da değil, Anadolu'da da gerek fikirleri gerekse şiirleriyle etkin bir rol oynamış ve varlığı bir zümreye olan mensubiyetiyle açıklanamayacak düzeyde olan kült bir şahsiyete karşılık gelmektedir. Bu yüzden özellikle Anadolu'da meydana gelmiş pek çok tasavvuf kolunun ve yolunun oluşumuna katkı yapmış, Anadolu'daki gelişmiş tasavvufî Türk edebiyatının köklerini temsil eden Ahmet Yesevî'nin tesir ettiği

zümreleri araştırmak ve Anadolu'daki tasavvufî şiirin Yesevî hikmetleriyle bağını çözümlenmeye çalışmak daha sağlıklı sonuçlar elde etmeye yardımcı olacaktır.

Bu bağlamda makale, Yesevîliğin Anadolu'da oluşmuş ve gelişmiş olan Alevilik-Bektaşîlik ile bağlarını şiir geleneği üzerinden tespit etmeyi hedeflemektedir. Diğer bir ifade ile Ahmet Yesevî'nin fikirlerinin ve hikmetlerinin Anadolu'daki Alevilik-Bektaşîlik kontekstinde yaratılan ve aktarılan nefeslerle olan alakasını tespit etmeyi hedeflemektedir. Hem Yesevîlik hem de Alevilik-Bektaşîlik araştırmalarına sonuçları itibariyle katkı yapacağı düşünülen makalede hikmet ve nefes mukayesesi sadece metinler üzerinden yapılmamıştır. Alan Dundes'in "Herhangi bir halkbilgisi unsurunu bir kişi, dokusu (texture), metni (text) ve onun çevre ve şartları (context) itibariyle tahlil edebilir. Bir halkbilgisi türünün sadece bunlardan birinin temel alınarak tarif edilmesi mümkün değildir." (2003: 70, Ekici 2004: 1-11) tespitinden hareketle hikmetlerle nefesler arasında yapılan mukayesede metinlerin yanında şiirlerin bağlam özellikleri de takip edilmiştir. Bu sayede şiirlerin şekil, yapı ve içerik özelliklerinin yanı sıra icra ortamı ve şekilleri üzerine de sonuçlara ulaşılmıştır. Ayrıca hikmetlerin karanlıkta kalmış bağlam özelliklerinin aydınlatılmasına katkı yapmak, hikmet ve nefeslerin hangi zeminden beslendiğini, hikmetlerin hangi özelliklerinin nefeslerde yaşamaya devam ettiğini, dolayısıyla hikmet adı verilen şiirlerin Anadolu'daki tasavvufî halk şiirinin oluşumuna ve

gelişimine ne katkıda bulunduğunu belirlemek, makalenin ulaşmak istediği hedefler arasında yer almaktadır.

1. Hikmet ve Nefeslerde Bağlam

Halk edebiyatı araştırmalarında uzun yıllar kullanılmış olan metin merkezli inceleme yöntemleri günümüz şartlarında yerini bağlamı da dikkate alan Halkbilimi yöntemlerine bırakmıştır. Halk edebiyatı ürünlerinin donmuş metinlerden ibaret olmadığını, geleneksel icra ve aktarım esnasında çeşitli unsurların metinler üzerinde etkili olduğunu öne süren bu yöntemler sayesinde tür araştırmalarında yeni bir boyuta geçilmiştir. Metnin şekli, yapısı, hacmi ve içerik özellikleri üzerinde etkili olan, metnin değişmesine veya dönüşmesine tesir eden bağlam özelliklerinin dikkate alınması halk edebiyatı türlerinin tanımlanmasına ve incelenmesine olumlu katkılar yapmıştır. Bu bakımdan Türk halk şiiri araştırmalarındaki problemlerin önemli bir kısmı bağlam bilgisinin eksikliğinden ya da bağlama ehemmiyet verilmemesinden kaynaklanmaktadır. Benzer şekilde Yesevî hikmetlerinin tesir ettiği şiirlerin tahlilinde eksik bırakılan bağlam özellikleri, bu alandaki problemlerin çözülmesini geciktirmiştir. Başka bir ifade ile asırlarca sözlü kültür ortamında nakledilen Yesevî hikmetlerinin, metin özellikleriyle birlikte bağlama ait unsurlarının takip edilmemesi ve hikmetlerle diğer şiir türleri arasındaki mukayeselerin bağlam özellikleri açısından da yapılmaması, Yesevîlik araştırmalarında olumsuz sonuçlar doğurmuştur.

Yesevî hikmetlerinin bağlam

özellikleriyle ilgili bazı bilgiler günümüze ulaşmıştır, ancak hikmetlerin bağlamına ait özelliklerin bütünüyle kayıtlara geçtiğini söylemek oldukça güçtür. Hikmetlerin Ahmet Yesevî'den birkaç asır sonra yazıya geçirilmeye başlanması, Yesevî dönemini ve şiirlerini aydınlatmaya yetecek kaynak eksiklikleri, hikmetlerin bağlamını takip etmeyi zorlaştırmıştır. Buna rağmen gerek hikmetlerden elde edilen bilgiler gerekse menkıbelerde yer alan kayıtlardan Yesevî şiirlerinin icra ortamına ve şekline ait çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Ayrıca tarihî kayıtların yanında Yesevî'nin yolunda yürüyen ve bu şekilde Yesevîlik düşüncesini canlı tutan bazı gruplardan elde edilen icra bilgileri sayesinde de hikmetlerin bağlamıyla ilgili değerlendirmelerin yapılabileceğini söyleyebiliriz.

Halk şiirinde şiir metinlerini düzenleyen ve belli bir düzen içinde şiirleri icra eden icracılar, şiirlerin bağlam unsurları arasında yer alırlar. Bunlar sayesinde şiirlerin şekil, içerik ve ideolojik özellikleri şekillenir. Karakteristik özellikleri çağlar içinde kolaylıkla değişmeyen icracılar, halk şiiri geleneğinin teminatı oldukları gibi bu geleneğin temel kodlarını taşıyan tiplerdir. Ahmet Yesevî'nin hikmetlerini icra eden tiplerin adlandırılması ve icra şekilleri üzerine az da olsa bazı bilgilerden haberdarız. 19. ve 20. yüzyıla ait bu kaynaklarda, Harezmi'den Doğu Türkistan'a uzanan bölgelerde uzanan bölgelerde hikmetleri icra edenlere "Yesevîhan" dendiği bildirilir (Bice 2016: 321). Sonbahar mevsiminden başlayıp ilkbahara kadar süren dönemde hikmetleri ezbere okuyan

kırk kızdan veya kadından oluşan Yesevîhan meclisleri, rivayetlerde yer aldığı şekliyle kırklar meclisindeki kırk kişiyi temsil ederler. Hikmetleri ayin havasında ezberden okuyan kadınlar, adeta her icrada kırklar meclisini yeniden ihya ederler (Bice 2016: 328, 329).

Yesevî hikmetlerini icra eden tiplerle ilgili bilgi alabildiğimiz gruplar arasında Kırgızistan'da yaşamakta olan Laçiler de bulunmaktadır. Kırgızlar arasında Laçilik adı verilen yolun takipçisi olan Laçiler, kendilerini Ahmet Yesevî'nin takipçileri olarak kabul etmekte ve hikmetleri günümüzde de icra etmeye devam etmektedirler. Alexandre Bennigsen ve Chantal Lemercier-Quellejeay, Orta Asya'daki tarikatlardan bahsederken Kırgızistan'ın güneyindeki Laçilerin Ahmet Yesevî takipçisi olduklarını belirtirler. Verdikleri bilgilere göre bu tarikatın kurucusu Sanivar, bir Yesevî şeyhidir. Bunlar diğer dini gruplardan oldukça farklı bir konum elde etmişlerdir. Onların ifadesiyle "Laçilerin tarihi oldukça karanlıktır. Çünkü bunlar diğer Müslümanlardan ayrı olarak yaşıyorlardı. Sesli (cehrî) zikirlerini geceleyin kadınlarla beraber ve Ahmed-i Yesevî'nin hikmetlerinden oluşan şarkılarla ve vecdî dansların eşliğinde yaptıkları için, Fergana'nın dini yetkilileri bu tarikatın müntesiplerini seks âlemi yapmakla suçlayarak namussuzluk ve ahlaksızlıkla itham etmişlerdir." (1988: 117)

Ali Yaman'ın yaptığı saha araştırmalarından daha güncel ve ayrıntılı bilgiler öğrendiğimiz Laçilerde "Hapız" adı verilen kişilerin, Yesevî hikmetleri-

ni "dutar" eşliğinde icra ettikleri tespit edilmiştir (2006a: 82, 2006b: 170-171). Yesevî hikmetlerinin icra şekliyle ilgili bu güncel bilgi, hikmetlerin geçmiş dönemlerdeki icralarına ışık tutabilecek niteliktedir. Türk halk şiirinin pek çok alanında olduğu gibi Yesevî hikmetlerinde de metinler yazılı kaynaklarla günümüze ulaşmış, ancak bağlam özellikleri kayda alınmadığı için karanlıkta kalmıştır. Hikmetlerin icra şekillerinin kayıtlara geç girmesi ve konuyla yetersiz bilgilerin bulunması, hikmetlerin tamamıyla yazılı ortamda oluştuğunu ve aktarıldığını göstermez. Aksine Ahmet Yesevî'nin doğup büyüdüğü Sayram ve Yesi gibi şehirlerde şiirlerin sözlü geleneğe ve müzikle icra edilmesi geleneğinin günümüzde de varlığını koruduğunu görüyoruz. Bu bakımdan göçer halde ve sözlü kültürün egemenliğinde yaşayan Türk boylarına İslamiyet'i anlatabilen Yesevî'nin başarısı, bu toplulukların aşına olduğu şiir kültürüne hâkim olusundan kaynaklanmış olmalıdır. Sözel bir dünyada yaşayan bu boyların şiir geleneğinde yer alan müzik ve söz birlikteliğini hem Ahmet Yesevî hem de sonrasında onun şiirlerini icra edenler devam ettirmişlerdir.

Yesevîlik etkisi Orta Asya'da olduğu şekliyle olmasa bile Anadolu'da da çok geçmeden görülmeye ve çeşitli zümrelerde etki yapmaya başlamıştır (Ocak 2012: 43). Bu etki bazı grupların inanışlarında ve dünya görüşlerinde daha fazla öne çıkmıştır. Yesevîlik tesiriyle oluştuğu düşünülen Bektaşîlik kültüründe Yesevîliğin hikmet geleneği, nefeslerin oluşumuna katkı yaptığı gibi, nefeslerin icra şekillerini

de tayin etmiştir. Yesevîhan ve hapız gibi hikmet söyleyicilerinde olduğu üzere Bektaşî ve Alevî zümrelerde nefesleri “zâkir” ve “kamber” adı verilen tipler, müzik eşliğinde cem gibi ayinlerde ve meclislerde icra etmişlerdir (Duymaz vd. 2011, Akın 2016: 15-20). Yesevîhanların meclislerde hikmet söyleme geleneği, Anadolu’daki Bektaşî zümrelerinde nefes söyleme geleneğine, Yesevîhanlar ise kamberlik ve zâkirlik gibi tiplere dönüşmüştür.

Yesevî hikmetlerinin Bektaşî nefeslerine bağlam özellikleri açısından yaptığı tesirler arasında şairlerin meclislerde veya ayinlerdeki icrası sırasında kadın ve erkeklerin bir arada bulunabiliyor olmasıdır. İ. Mélikoff bunu “Ahmed Yesevî ve müritlerinin meclis’lerinde (toplantı) mühim bir olgu yer alır: Kadınlar, bu toplantılara katılırlar ve kapanmaksızın, erkeklerin yanında bulunurlar. Bu âdet Bektaşîlerde de vardır.” (2009: 163) şeklinde ifade etmiştir. Ahmet Yesevî’nin meclislerinde kadınların ve erkeklerin bir arada bulunabildiğini hem hikmetlerden hem de menkıbelerden takip edebiliyoruz. Yesevî, menakıp kitaplarında ayrıntılı bir şekilde anlatılan ve kadınlı erkekli meclisler düzenlediği için suçlamalara uğradığı durumla ilgili hikmetlerin birinde “İşittiler Baba Maçın o zamanda/Ahmed adlı bir şeyh çıkmış Türkistan’da/Sohbet kılmış kız ve erkek ile orda/Men etmeye Türkistan’a geldi dostlar” demiştir (Eraslan 1983: 187). Bu durumun ayrıntılarını menkıbevi kaynaklarda bulmak mümkündür (Bice 2016: 322-323).

Yesevî meclislerindeki zikirler ve hikmetlerin icrası sırasında zikre katılan veya hikmetleri dinleyenler arasında erkeklerle birlikte kadınların da yer alması, Anadolu ve Balkanlardaki Alevî-Bektaşî zümrelerin cem törenlerinde yansımaları bulmuştur. Cem, ayin-i cem gibi adlarla anılan dini içerikli bu törenlerde musahiplik aşamalarını geçirmiş kadın ve erkekler bir arada ayinde yer alabilmektedir. Alevilik ve Bektaşilik inanışlarının ortaya çıktığı bu törenlerin asli unsurları arasında kamberler ve kamberlerin icra ettikleri nefesler yer alır. Başka bir ifade ile bu ayinleri yöneten dedelerin hemen yanında nefesleri cem töreninin aşamalarına uygun olarak söyleyen bir zâkir ya da kamber bulunur (Ersal 2009). Dedesiz cem sürülemediği gibi, kambersiz de cemin yürütülemeyeceği aşikârdır. Bektaşilik yolunun bilgisini taşıyan ve Bektaşilik mensuplarını irşat eden nefesler, bu yönüyle hikmetlerle yakın bir alaka sahiptir. Yesevîlik’te de yolun bilgisi ve görgüsü hikmetlerde saklıdır. Hikmetler sadece insanlara zevk ve vecd hali vermemiş, aynı zamanda Yesevî’nin kurduğu yolun ayrıntılarını da anlatmıştır. Görüldüğü gibi, Yesevî hikmetlerinin son derece sınırlı bağlam bilgilerinden dahi Yesevîliğin özellikle Anadolu’daki Alevî-Bektaşî nefesleri üzerinde etkili olduğunu tespit edebiliyoruz. Hem icracı hem de icra ortamı ve zamanı hususlarında hikmetlerle nefesler arasında yakın bir alaka vardır. Bağlam özellikleri açısından bakıldığında hikmet söyleme geleneğinin, nefes adı verilen şairlerin oluşumuna katkı yaptığını,

günümüz nefes söyleme geleneğinden hareketle bu etkinin takip edilebildiğini söylemek mümkündür.

2. Metin Açısından Hikmet ve Nefesler

Halk edebiyatı metinleri yaratıldıkları kültürle sıkı ilişkilere sahip edebi yaratmalardır. Toplumun yaşam tarzı, inanışları ve değerleri, halk edebiyatı metinlerinin karakterini etkiler, onları değiştirir veya dönüştürür. Türlerin metin özellikleri şekil, yapı, içerik ve işlev özellikleri açısından irdelenirken mutlaka metnin oluşumunu sağlayan zeminin durumuna da bakılmalıdır. Bu sayede metnin anlamı ve varlığı daha doğru bir şekilde aydınlığa çıkarılabilecektir. Aynı şekilde Yesevî'nin hikmetlerini oluşturan fikrî bir zemin olduğu gibi Anadolu'da ve Balkanlarda ortaya çıkan ve asırlarca Alevi-Bektaşî zümrelerinin varlığını oluşturan ve aktaran nefeslerin de oluşumuna etki etmiş bir zeminden bahsetmek mümkündür.

Yesevilik üzerine yapılan çalışmalarda Yesevilik'in günümüz Özbek, Kazak, Karakalpak ve Türkmenlerinin yaşadığı bölgelerde yayıldıktan sonra Türk boylarının batıya hareketiyle birlikte Anadolu'ya taşındığı yönünde güçlü kanaatler vardır. Özellikle Fuad Köprülü'nün çalışmalarında konuyla ilgili değerlendirmeler bulmak mümkündür. Köprülü'ye göre "Yesevilik, Anadolu'ya 13. yüzyıl başlarında Karahıtaaylarla Hârzemşahlar arasındaki mücadelelerin yol açtığı, hemen peşinden de Moğol istilasının sebebiyet verdiği göçlerle girdi. Göçmen Yesevî şeyh ve dervişleri, bu yeni vatanlarında zâviyelerini kurarak tarikatlarını

yaymaya çalıştılar. Eski kam-ozanlara büyük bir benzerlik gösteren bu insanlar, bu vesileyle, Orta Asya'dan getirdikleri, Ahmed-i Yesevî ile ilgili bütün sözlü geleneklerini, bugünkü Kırşehir, Yozgat, Sivas, Amasya ve Tokat mıntıkalarındaki zaviyelerinde yeni müritlerine aktardılar. İşte Bektaşilik tarikatı, özellikle Kırşehir ve havalisinde faaliyet gösteren bir Yesevî şeyhi olan Hacı Bektaş-ı Veli tarafından temsil edilen bu geleneklerden doğdu." (Köprülü 1981: 48-54, 110-113; Ocak 2012: 60). Anadolu'da Bektaşilik olarak bilinen yolu kuran ve sistemleştiren Hacı Bektaş Veli'nin Yesevî takipçisi olduğunu öne süren Köprülü'ye göre Bektaşiliğin kökleri Yesevilik'e uzanmaktadır.

Fuad Köprülü'nün doğrudan Anadolu'ya tesir ettiği yönündeki kanaatlerini destekleyen çok sayıda araştırmacı olmakla birlikte onun görüşlerine yeni eklemeler yapanlar da olmuştur. Diğer bir ifadeyle Yesevilik'in Anadolu'daki tarikatlar ve tasavvufi edebiyat üzerinde etkisini kabul etmekle birlikte bu etkilerin doğrudan değil, başka tarikatlar veya düşünceler vasıtasıyla Anadolu'ya sokulduğunu öne süren çalışmalar da bulunmaktadır. Konuyla ilgili tespitleri bulunan Ahmet Yaşar Ocak, Ahmet Yesevî'nin hatırasının Hayderilik geleneği içerisinde yaşatıldığını ve daha sonra Bektaşiliğe geçtiğini öne sürmektedir (2012: 62). Ocak, Yesevilik ve Bektaşilik ilişkisi üzerine yaptığı araştırmanın sonunda şu kanaate varmıştır: "Böylece Yesevilik'in 13. yüzyılda Anadolu'ya taşındığı Ahmed-i Yesevî ile ilgili bütün geleneklere bu yüzyılda

Hayderîlik'in, 15. yüzyıl sonlarında da Bektaşîlik'in vâris olduğunu; 15. yüzyılda yayılan Rumeli fetihlerine paralel olarak Bektaşîlik'in Balkanlara geçtiğini ve onun aracılığıyla da Ahmed-i Yesevî geleneklerinin buralarda tanınma imkânına kavuştuğunu söyleyebiliriz." (Ocak 2012: 43).

Gerek Köprülü'nün gerekse Ocak'ın fikirleri, esasında sonuçları itibarıyla birbirini destekler niteliktedir. Köprülü doğrudan, Ocak ise dolaylı olarak Yesevîliğin Bektaşîlik üzerinde etkili olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu bağların gücünü arttırmak için daha somut deliller ortaya koymak da mümkündür. Nakşibendî geleneğinin yanı sıra Ahmet Yesevî'nin hatıralarının yaşatıldığı yegâne zümrenin Bektaşîler olduğunu görüyoruz (Ocak 2012: 55, Yaman 2006a: 65). Gerek menakıpnamelerde gerekse nefeslerde Yesevî'nin hayatına, şahsiyetine ve takipçilerine ait bilgiler geçmişten günümüze aktarılar gelmiştir. Ancak Yesevîliğin bütün yönleriyle Anadolu'da yaşadığını söylemek mümkün değildir. Bu etki, Anadolu'daki tasavvuf yollarında erime şeklinde hayat bulmuştur. Hacı Bektaş Veli Menakıpnamesi'nde, 16. yüzyıla ait Kühü'l-Ahbâr'da ve Evliya Çelebi Seyahatnamesi gibi eserlerde Yesevîliğin Bektaşîlik üzerinde bıraktığı hatıraları takip etmek mümkündür (Bice 2016: 242). Bu kaynaklarda Hacı Bektaş Veli'nin Lokman Perende müridi olduğu, Lokman Perende'nin de Yesevî'den el aldığı kayıttır. Hacı Sultan Velâyetnamesi ise Hacı Bektaş'ın doğrudan Yesevî halifesi olduğunu bildirir (Yaman 2006b: 154,

Bice 2016: 243). Pir Sultan Abdal gibi Alevi-Bektaşî şairlerinin nefeslerinde de Ahmet Yesevî'nin Hacı Bektaş'ın piri olduğu yönündeki bilgileri destekleyen mısralar yer almaktadır (Yaman 2006a: 66).

Yesevîlik ile Bektaşîlik arasındaki yakın alakayı bu tarikatların pirleri konumundaki Ahmet Yesevî ve Hacı Bektaş Veli'nin eserlerinde de görmek mümkündür. Ahmet Yesevî, tarikatının ve şiirlerinin dayandığı prensipleri Fakrnâme adlı eserinde beyan etmiştir. Anadolu'da Bektaşîlik gibi dört kapı kırk makam anlayışına yaslanan tarikatların oluşumunda Yesevî'nin konuyla ilgili görüşlerinin önemli bir tesiri vardır. Hacı Bektaş Veli'ye ait bir eser olarak gösterilen Makâlât ile Yesevî'nin Fakrnâmesi arasında yakın bir alanın olduğu, Fakrnâme'deki dört kapı kırk makam anlayışının Makâlât'ta da devam ettirildiğini görüyoruz. Konuyla ilgili bir mukayese yapan Abdurrahman Güzel, "Hal böyle olunca bu küçük mukayese bize gerek Yesevî'nin ve gerekse Hacı Bektaş'ın Türkistan'da başlayan aynı tasavvuf geleneğinin temsilcileri olduklarını, bu geleneklerin Anadolu yakasında da aynıyla devam ettiğini ve böylece her ikisinin de maddeten olmasa bile manen mürid-mürîd münasebetinde olduklarını göstermektedir." (2008: 288) şeklindeki tespitiyle Yesevîlik ve Bektaşîlik arasında temel prensipler açısından benzerlik olduğunu belirtmiştir.

Fikrî manada Yesevîliğin Bektaşîliği etkilediği kabulünden hareketle hikmet ve nefeslere baktığımızda daha somut verilere ulaşabil-

mekteyiz. Alevi-Bektaşî nefeslerinde üçler, beşler, yediler, kırklar meclisi, dört kapı, on iki imam, Hz. Muhammet, Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Hallac-ı Mansur, cem, ene'l hak gibi isimler ve kavramlar üzerine kurulu tematik yapılanma vardır (Yaman 2006a: 42-43, Yaman 2006b: 158, Şahin 2013: 30-31). Başka bir deyişle Alevi-Bektaşî nefeslerinde “Ali”, “On iki İmam”, “Kerbela”, “tevela”, “teberra”, “devriye” gibi unsurlar üzerine işlemler vardır (Öztelli 1997: 11). Bu unsurların önemli bir kısmı Yesevî hikmetlerinde de karşımıza çıkar, ancak Alevi-Bektaşî şiirinin Anadolu'daki şartlar gereği bünyesine kattığı yeni unsurlara da sahip olduğu söylenmelidir.

Ahmet Yesevî'ye ait olarak gösterilen ve yolun prensiplerini anlatan Fakrnâme'de yer alan dört kapı kırk makam anlayışı, Bektaşî şiirinde de kendine yer bulmuştur. Bektaşîliğin dayandığı ilkeler arasında yer alan kapı ve makam anlayışı, öncelikle Yesevî hikmetlerinde görülür. Yesevî'nin “Marifetin meydanında cevlan kıldım” ve “Şeriatte, tarikatte pir tutmasan/Hakikatte candan, tenden tam geçmesen” gibi mısralarında dört kapının esasını buluyoruz (Eraslan 1983: 95, 147). Dolayısıyla Bektaşîlik mensubu şairlerin şiirlerindeki ek-seni oluşturan kapı ve makam anlayışının hikmetlerden kaynaklanıyor olması Yesevî üslubunun ve yolunun Bektaşîlik üzerinde ciddi bir tesirinin olduğunu gösteriyor.

Alevi-Bektaşî nefeslerinde karşımıza çıkan ve bu şiirin ayırıcı özellikleri arasında yer alan Hz. Ali'nin,

Yesevî hikmetlerinde de benzer bir algıyla yer aldığını görmek mümkündür. Hikmetlerdeki “Tavsif etsem Ali şîr-i Hüda'dır / Kılıç ile kâfiri kırmaktadır”, “Hem Mirac'da yâr olan Hak arslanı Ali'dir” ve “Hâce Ahmed'e medetkâr Hak arslanı Ali'dir” ifadeler, Bektaşî şairlerinin nefeslerde tasvir ettiği Hz. Ali imajıyla örtüşmektedir (Eraslan 1983: 289, 303, Öztelli 1997: 13-14). Bu mısralar arasında yer alan “Hem Mirac'da yâr olan Hak arslanı Ali'dir” ifadesi, hikmetlerle nefesler arasındaki bağların ne denli güçlü olduğunu gösterir niteliktedir. Çünkü Hz. Ali'nin Mirac'ta Hz. Muhammet'le birlikte olduğunu, hatta arslan kılığında Hz. Muhammet'in gözüne görüldüğünü düşünen ve bunu nefeslerinde işleyen zümreler Anadolu'da Alevî-Bektaşî zümreleridir. Özellikle Mirac olayının ve Hz. Ali'nin buradaki konumunun anlatıldığı şiirlere nefeslerin bir çeşidi olan “miraçlama” adı verilmiştir. Miraçlamalar, cem törenlerinde kamberler tarafından icra edilmekte ve Miraç hadisesi bu törenlerde yeniden ihya edilmektedir (Şahin 2015).

Alevi-Bektaşî dervişlerinin ve şairlerinin şiirlerinde sıkça rastlanan “ene'l-hak” düşüncesi Ahmet Yesevî'nin hikmetlerinde de yer almaktadır. Yesevî'ye ait “Bilmediler mollalar ene'l-hakk'ın manasın” mısrasında Mansur'un sonunu hazırlayan bu ifadenin manasının anlaşılmadığını söyleyen Yesevî, Bektaşî şiiri için de oldukça önemli bir rumuzun perdelerini aralamaya girişmiştir (Eraslan 1983: 331). “Ene'l-hak” düşüncesini hikmetlerinde işleyen Yesevî, Mansur'a da şiirlerinde sık sık değinir:

“Mansur gibi başımı verip aşk dârında/ Zâtı ulu hâcem sığınıp geldim sana” (Eraslan 1983: 89). Mansur, Alevi-Bektaşî nefeslerinde hem “ene'l-hak” anlayışı hem de bu yolda kendini feda etmesiyle anılmakla birlikte Alevilik-Bektaşîlik yolunun erkâna ait terimleri arasına da girmiştir. Bektaşîler, meydan evinde, taliplerin Bektaşî babasının karşısında durduğu meydana tam ortasına “Dâr-ı Mansur” adını vermişlerdir. Talipler Bektaşîlik yoluna bu noktadan giriş yaparlar (Noyan 1999: 193). Sadece şiirde değil, ayinlerin bünyesinde de etkin bir yeri olan Mansur ve söylemi, hikmetlerden nefeslere aktarılmıştır.

Hikmetler, Anadolu ve Balkanlarda Alevi-Bektaşî şairlerin düşünce dünyaları gereği özellikle dile getirdikleri Allah'ın dışında her şeyi terk etme tavrına da kaynaklık etmektedir. Yesevî, âşıklar için “Huri, köşkler, gılmanlara değer vermez” demiştir (Eraslan 1983: 249). Yunus Emre'nin “Cennet cennet dedikleri bir ev ile birkaç hûrî/İsteyene vergil anı bana seni gerek seni” (Tatçı 2012: 104) mısralarının yer aldığı nefesinde anlatmak istedikleri, daha önce Yesevî tarafından dile getirilmiştir: “Âlem tamam cennet olsa hep huriler karşı gelse / Allah bana nasip kılsa bana sen gereksin sen / “Cennete girem cevlan kılam, ne hûrlara nazar kılam / Onu bunu ben ne kılam bana sen gereksin sen” (Eraslan 1983: 327). İçerik olarak olduğu kadar üslup açısından da önemli bir benzerliğin yer aldığı bu mısralar, hikmet ve nefes bağlarının ne denli güçlü olduğunun bir göstergesidirler.

Alevi-Bektaşî şiirinin üzerinde durduğu hususlar arasında “kırklar” ve “kırklar meclisi”nin olduğunu, konuyla ilgili inanışların özellikle Bektaşî ve Alevî zümrelerinin ayin yapısını etkilediğini görüyoruz. Yesevî, şiirlerinde kırklardan haberdar olduğunu, hatta bazen onlara katıldığını “On sekizde Kırklar ile şarap içtim” diyerek ifade etmiştir (Eraslan 1983: 75). Bektaşî kaynaklarında geçen ve Hz. Muhammet'in Miraç dönüşü rastladığı kırk kişi arasında Hz. Ali de vardır. Kırkların bulunduğu meclise dâhil olan Hz. Muhammet, burada kırklarla kırklar şerbetini içmiş ve ilk semaha iştirak etmiştir (Bodrogi 2012: 134). Bektaşî ayinlerinin ilkinin gerçekleştiği kırklar meclisi olgusu, hikmetler aracılığı ile Anadolu'ya, Alevilik-Bektaşîliğe, dolayısıyla nefeslere taşındığını görüyoruz. Kırklar meclisindeki semahtan Yesevî de haber verir: “Şarap içip sema kılıp yürür olur” (Eraslan 1983: 249). Görüldüğü gibi Anadolu ve Balkan Alevi-Bektaşîliğinin fikri hayatını ve ayin yapısını düzenleyen kırklar meclisiyle bağlantılı ayin ve semah bilgileri, nefeslerden çok önce hikmetlerde dile getirilmiştir.

Hikmetlerden verilen bu örnekleri çoğaltmak mümkündür, ancak gerek makalenin hacmini zorlaması gerekse meselenin aydınlatılması için yeterli örneklemenin yapılmış olması nedeniyle daha fazla örnek verme yoluna gidilmeyecektir. Ancak hikmetler incelendiğinde Ahmet Yesevî'nin yukarıdaki unsurlara ek olarak Alevi-Bektaşî nefeslerinde karşımıza çıkan

Hızır, vahdet, aşk, âşık, tecelli, can, arif, pir, mürşit, rehber, eren, gülbenk, fakr, hayran, irfan, meydan, nefis, rıza, sabır, şükür, terk, teslim, tecrit, tövbe, uzlet, zevk, zikir gibi unsurları hikmetlerinde kullandığını ve bu kullanımların nefeslerle örtüşen bir düzeyde olduğunu söyleyebiliriz.

Hikmetlerde yer alıp nefeslerde de karşımıza çıkan tematik unsurların yanında Anadolu ve Balkan Alevi-Bektaşiliğindeki nefeslerde yer alıp da hikmetlerde bulunmayan olay, şahıs ve olgulardan da bahsetmek gerekir. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse nefeslerin içerik özelliklerini tamamıyla hikmetlerin belirlediğini söylemek yanlış olur. Onun yerine nefeslerin asli konumdaki pek çok unsurunun ve özelliğinin oluşumunda hikmetlerin etkisinin olduğunu söylemek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Özellikle nefeslerde çokça karşımıza çıkan Kerbela Olayı, Hulûl, devir, Yezid gibi unsurlara hikmetlerde rastlamak mümkün değildir. Bunların Anadolu'da Alevî-Bektaşî zümreler üzerinde etkili olmuş fikir akımlarının ve siyasi otoritelerin tesiriyle Alevilik-Bektaşîlik bünyesine girmiş olduğunu söyleyebiliriz. Tematik özellikler itibariyle Yesevîliğin ve hikmetlerin Alevilik-Bektaşîlik potasında eridiğini, köken itibariyle hikmetler nefeslere kaynaklık etmesine rağmen nefeslerin içeriğine Anadolu'da yaşayan fikirlerin ve durumların yerleştiğini gözden uzak tutmamak gerekir.

Halk edebiyatı türlerinin metin boyutu içerik özellikleriyle sınırlı değildir. Şekil, yapı, ölçü, hacim, dil ve

üslup da metnin kurgusunda önemli bir yere sahiptir. Hikmetlere bu açıdan bakıldığında ölçü, dil ve üslup özellikleri açısından Türk halk şiirinin çizgisini takip ettiği görülür. Hikmetlerin, kendi devrinde özellikle sözlü kültür ortamında yaşayan, yazılı kültürle temasları zayıf zümrelerde yayıldığı düşünüldüğünde bu durumun oldukça normal olduğu kendiliğinden ortaya çıkar. Yesevî şiirlerinin önemli bir kısmını dörtlükler halinde ve hece ölçüsüyle söylemiştir (Eraslan 1983: 46). Nefeslerde de durum çok farklı değildir. Alevi-Bektaşî şairleri de hikmetlerde kullanılan şekil, ölçü ve dil özelliklerini büyük oranda korumuşlardır. Alevi-Bektaşî şairlerinin şiirlerinde hece ölçüsünün 7, 8 ve 11'li şekilleri görülürken, bazıları ise aruz veznini kullanmışlardır. Fuad Köprülü'nün konuyla ilgili tespitleri, hikmet ve nefeslerin vezin ve şekil özelliklerine ışık tutmaktadır: "Bektaşî şiirinin milli vezin ile ve milli şekiller altında yazılan asıl kıymetli ve orijinal parçaları "nefes" namı ile maruftur ki, tekkelerde muayyen bestelerle okunmaya mahsustur; diğer tarikatlardaki ilahiler, nutuklar ve Yesevîlerdeki hikmetler gibi." (1981: 350). Köprülü, hikmet ve nefes ilişkisine dikkat çektiği gibi bu şiirlerin ölçü ve şekil açısından da benzer bir zeminden beslendiğini dile getirmiştir. Türkistan'da hikmetlerin geniş bir alana yayılmasında ve benimsenmesinde hiç şüphesiz Ahmet Yesevî'nin bölge insanının kullandığı dil ve üslubu kullanması etkili olmuştur. Yesevî şairleri gibi Alevi-Bektaşî dervişleri de nefeslerinde içinde yaşa-

dıkları toplumun şiir dilini ve şekillerini kullanmışlardır.

Sonuç

Ahmet Yesevî'ye ait hikmetlerin geç dönemde yazıya geçtiğini ya da şiirlerin bağlam özelliklerine ait yeterli bilginin günümüze ulaşmadığını bahane ederek hikmetlerin incelemesini bırakmak, dini-tasavvufî Türk edebiyatının oluşumu ve gelişimiyle ilgili tespitleri eksik bırakır. Bu bakımdan hikmetlerin hangi ortamlarda ve ne şekilde yaratıldığını ve aktarıldığını tespit edebilmek için Milman Parry ve öğrencisi Albert B. Lord'un "Homer Meselesi"de izledikleri yollar dikkate alınmalıdır (Çobanoğlu 1999: 229-257, Ekici 2004: 121-123). Bağlamı kaydedilememiş metinlerin takibi, metnin ait olduğu geleneği sürdüren yakın dönem örneklerinden hareketle yapılabilir. Özellikle Türk halk şiirinin çağlar boyunca tiplerde ve temalarda değişim ve dönüşümler olmasına rağmen benzer bir çizgide geliştiğini ortaya koyan çok sayıda çalışma yapılmıştır. Sözlü teorinin yanında icra temelli yöntemler de hikmetlerin çözümlenmesine ve takibinin yapılması yardımcı olabilecek ipuçları vermektedir. Kısacası hem metin merkezli hem de bağlam merkezli yöntemlerin yardımıyla hikmet araştırmalarının devam ettirilmesi, Türklerin din ve tasavvuf eksenli oluşturdıkları edebiyatın anlaşılmasına önemli katkılar sağlayacaktır.

Hikmetlerin nefesler üzerindeki etkisinin araştırıldığı bu çalışmada Yesevîlik ve Alevilik-Bektaşîlik arasında fikri bağların olduğu ve dolayısıyla Yesevîlik düşüncesinin Alevilik-Bektaşîliğin oluşumuna katkı yaptığı

yönündeki görüşlerden hareketle benzer bir şekilde hikmetlerin nefeslere tesirde bulunduğu görüşü öne sürülmüştür. Çoğunlukla metin merkezli girişimler olarak değerlendirilebilecek hikmet ve nefes mukayeseleri, çalışmada bağlam özellikleriyle de yapılmış ve hikmetlerin nefeslere olan etkisi yeni bilgilerle desteklenmiştir. Orta Asya bölgesinde Yesevî takipçisi olarak Laçiler başta olmak üzere bölgedeki Türk boylarından elde edilen ya da edilecek güncel Yesevîlik bilgilerinin büyük önem arz ettiği görülmüştür, çünkü hikmetlerin bağlam hususlarındaki bilgi eksiklerini bu bölgedeki hikmet söyleme gelenekleri tamamlayabilecek düzeydedir. Ayrıca hikmetlerin metin ve icra özelliklerini Anadolu'da ve Balkanlarda yaşatmakta olan Alevî-Bektaşî zümrelerinin nefesleri, hikmetlerin karanlıkta kalan yönlerine ışık tutmaktadır.

Sonuç olarak günümüzde cem törenleri gibi özel ayinlerde söylenen ve Alevilik-Bektaşîlik yolunun bilgisini taşıyan nefeslerle, Yesevî meclislerinde söylenen ve Yesevîliğin bilgi ve tecrübesini aktaran hikmetler arasında metin ve bağlam özellikleri açısından alaka vardır. Hikmetler, batıya hareket eden Yesevî dervişleriyle birlikte Anadolu'daki şiir kültürünü etkilemiş, buradaki şiirlerin kimler tarafından ve ne şekilde icra edileceğini, şiirin hangi şekil, yapı, içerik ve işlev özelliklerine sahip olabileceğini tayin etmiştir. Nefeslerin, kamber veya zâkirlerce müzik eşliğinde dinî kaygılarla ve kadınların ve erkeklerin bir arada bulunabildiği ayin ortamında, Türk şiirinin millî nazım şekilleri ve ölçüsüyle, halk şiirinin

dil ve üslup özelliklerine uygun olarak icra ediliyor olması, Ahmet Yesevî'yle ortaya çıkan hikmet söyleme geleneğinin bu zümreler üzerindeki etkisiyle ilgilidir. Bu bakımdan Anadolu ve Balkanlar merkezli olarak ortaya çıkan ve yayılan Alevi-Bektaşî nefesleri üzerine yapılan araştırmaların, hem Yesevilik hem de hikmet geleneğiyle alakalı sonuçlar vereceğini söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Akın, Bülent. *Zâkirlik Geleneğinin Değişen Yaratım ve İcra Ortamı Zâkirlikten Aşıklığa Aşık Niyazi*, Ankara: Barış Kitap, 2016.
- Atalay, Besim. *Bektaşîlik ve Edebiyatı*, İstanbul: Ant Yayınları, 1991.
- Bennigsen, Alexandre ve Chantal Lemercier-Quelquejay. *Sûfi ve Komiser: Rusya'da İslâm Tarikatları*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1988.
- Bice, Hayati. *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî*, Ankara: Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi, 2016.
- Bodrogi, Kristina Kehl. *Kızılbaşlar/Aleviler: Anadolu'da Yaşayan Ezoterik Bir İnanç Topuluğu Üzerine Araştırma*, Çeviren: Oktay Değirmenci ve Bilge Ege Aybudak, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- Çobanoğlu, Özkul. *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.
- Dundes, Alan. "Doku, Metin ve Konteks", Çeviren: Metin Ekici, *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*, Ankara: 2003, Millî Folklor Yayınları, 67-90.
- Duymaz, Ali; Aça, Mehmet; Şahin, Halil İbrahim. "Bahkesir Yöresi Çepni ve Tahtacılarında Kamberlik Geleneği", *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 2, (Kış 2011): 41-57.
- Ekici, Metin. *Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri*, Ankara: Geleneksel Yayınları, 2004.
- Eraslan, Kemal. *Divân-ı Hikmet'ten Seçmeler*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983.
- Ersal, Mehmet. "Alevî Cem Zâkirliği: Battal Dalı Kılıç Örneği", *Alevilik-Bektaşîlik Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 2009: 188-205.
- Eyüboğlu, İsmet Zeki. *Alevi-Bektaşî Edebiyatı*, İstanbul: Der Yayınları, 1991.
- Güzel, Abdurrahman. *Ahmed Yesevî'nin Fakr-*

- nâme'si Üzerine Bir İnceleme*, Ankara: Öncü Basımevi, 2008.
- Köprülü, Fuad. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1981.
- Mélikoff, Irène. *Uyur İdik Uyardılar Alevilik-Bektaşîlik Araştırmaları*, Çeviren: Turan Alptekin, İstanbul: Demos Yayınları, 2009.
- Noyan, Bedri. *Bütün Yönleriyle Bektaşîlik ve Alevilik*, Cilt II, Ankara: Ardıç Yayınları, 1999.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Türkiye'de Tarihin Saptırılması Sürecinde Türk Süfiliğine Bakışlar: Ahmed-i Yesevî, Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, Yunus Emre, Hacı Bektaş-ı Velî, Ahilik, Alevilik-Bektaşîlik (Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Oğuz, M. Öcal. "Bektaşîlik Kontekstinde Halk Şiiri", *Millî Folklor*, 43, Güz: 1999, 3-6.
- Özkırmırlı, Atilla. *Alevilik-Bektaşîlik ve Edebiyatı*, İstanbul: Cem Yayınları, 1985.
- Öztelli, Cahit. *Bektaşî Gülleri: Alevî-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, İstanbul: Özgür Yayınları, 1997.
- Şahin, Halil İbrahim. *Karyağdı Baba (Eyüp/İstanbul) Bektaşî Tekkesi Postnişini Hafız Baba ve Divanı Üzerine Bir İnceleme*, Ankara: Altınpost Yayıncılık, 2013.
- Şahin, Halil İbrahim. "Ritüel ve Kutsal Anlatı İlişkisi Bağlamında Bahkesir Çepnilerinin Cem Törenlerindeki "Miraçlama"lar Üzerine Bir Değerlendirme", *Millî Folklor*, 105, Bahar: 2015, 99-110.
- Tatçı, Mustafa. *İşitin Ey Yârenler – Yunus Emre Yorumları –*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2012.
- Yaman, Ali. *Orta Asya'dan Anadolu'ya Yesevilik, Alevilik, Bektaşîlik*, Ankara: Elips Kitap, 2006a.
- Yaman, Ali. *Allahçılar/Orta Asya'da Yesevilik Kızılbaş Türkler Laçiler*, İstanbul: Nokta Kitap, 2006b.